

Ο ναός αυτός αποτελεί την πιο "ζωντανή" σύνδεση της σημερινής με τη βυζαντινή Άρτα, αφού εκτός από το κτίσμα έχουμε και την "παρουσία" της ίδιας της βασίλισσας του Δεσποτάτου, της πολιούχου Αγίας Θεοδώρας. Έτσι η σημασία του μνημείου αποκτά για τον Άρτινό και μια άλλη ξεχωριστή διάσταση, τη συναισθηματική, αυτή που δίνει μιλιὰ στα άψυχα και δημιουργώντας μια εσωτερική επικοινωνία, ένα είδος μυστικής σχέσης ανάμεσα σε δημιουργούς και δημιουργήματα, δένει τους ανθρώπους με τα σύμβολά τους.

Βρίσκεται σε πολύβοη συνοικία της παλιάς κάτω πόλης, στο κέντρο της άλλοτε πρωτεύουσας του Δεσποτάτου. Ο ναός, ο πυλώνας, το πηγάδι και το παρεκκλήσι της Μεταμόρφωσης, είναι ό,τι απόμεινε απ' το κτιριακό συγκρότημα παλαιάς μονής που αρχικά ιδρύθηκε προς τιμήν του Αγίου Γεωργίου και λειτούργησε για πολλούς αιώνες ως γυναικείο μοναστήρι. Η μελέτη του μνημείου απέδειξε ότι ο σημερινός ποικιλόμορφος ναός κτίστηκε σε τρεις περιόδους: Ο αρχικός ναός κατασκευάστηκε πιθανόν τον 11ο ή 12ο αιώνα στον τύπο τρίκκλητης ξυλόστεγης Βασιλικής, σχήμα που διατήρησε σχεδόν αναλλοίωτο μέχρι σήμερα. Αργότερα -γύρω στο 1270 - η βασίλισσα της Άρτας Θεοδώρα ακολουθώντας το παράδειγμα του συζύγου της Δεσπότη Μιχαήλ Β' -ο οποίος σε ένδειξη μετάνοιας για την κακή διαγωγή του απέναντί της ίδρυσε τρεις μονές -ανακαίνισε το ναό προσθέτοντας το νάρθηκα και τα δύο αετώματα του κυρίως ναού, ακόμη δε αργότερα (τέλος του 13ου ή αρχές του 14ου αιώνα) προστέθηκε ο ανοικτός κιονοστήρικτος εξωνάρθηκας -του οποίου σώζεται μόνο η ΝΔ γωνία- καθώς και οι δυο πεσσοστήρικτοι παρανάρθηκες (ο βόρειος δε σώζεται), οπότε το μνημείο πήρε τη σημερινή του μορφή.

Όπως μας πληροφορεί ο βιογράφος της Αγίας Θεοδώρας, ο σύγχρονός της λόγιος μοναχός Ιώβ, η βασίλισσα μετά το θάνατο του συζύγου της Μιχαήλ, εμόνασε στη μονή μέχρι την κοίμησή της (1281), ενταφιάστηκε εκεί, και μετά την επίσημη ανακήρυξή της ως Αγίας, ο ναός τιμάται πλέον στο όνομά της.

Ο πυλώ νας και το εξωτερικό του ναού.

Ο Πυλώνας -που οι ντόπιοι τον ονομάζουν Δόξα- είναι ό,τι απόμεινε απ' τον περίβολο της παλιάς μονής. Πρόκειται για μεγάλη τοξωτή πύλη -αψίδα- της οποίας το πάνω αετωματοειδές τμήμα είναι εξ ολοκλήρου πλίνθινο και φέρει διακόσμηση. Στο πίσω μέρος της πύλης, δηλαδή προς το προαύλιο του ναού, υπήρχε θολωτό τμήμα (διαβατικό) του οποίου κατέπεσε η καμάρα, αλλά σώζονται υπολείμματα του ενός τοίχου του.

Ο ναός περιλαμβάνει τρία μέρη: τον κυρίως ναό (δηλαδή την τρίκλητη ξυλόστεγη βασιλική που αποτελούσε και τον αρχικό πυρήνα του ναού) το νάρθηκα και τον εξωνάρθηκα. Ο κυρίως ναός σχηματίζει με τα παράθυρα του μεσαίου κλίτους του ένα είδος υπερυψωμένου φωταγωγού ο οποίος καταλήγει σε δικλινή στέγη. Οι τοίχοι της ανατολικής και δυτικής πλευράς του κυρίως ναού καταλήγουν σε οξυκόρυφα αετώματα εξ ολοκλήρου πλίνθινα, τα οποία εξέχουν λίγο από το ύψος της στέγης για ποικιλία και έμφαση. Ανατολικά ο ναός καταλήγει σε τρεις τρίπλευρες κόγχες, των οποίων τα παράθυρα ήταν φραγμένα μέχρι το 1936, οπότε ανοίχτηκαν απ' τον Ορλάνδο. Την ίδια χρονιά αποφράχτηκαν τα τοξωτά ανοίγματα του νότιου παρανάρθηκα, γκρεμίστηκε το πρόσθετο νεότερο κωδωνοστάσιο στη Ν.Α γωνία του ναού, αποτειχίστηκαν τα μονόλοβα παράθυρα των πλευρών των πλάγιων κλιτών και με απόξεση των αμμοκονιαμάτων που τα κάλυπταν, δόθηκε στο μνημείο η αρχική του όψη.

Ο θολωτός νάρθηκας -αναμφισβήτητο έργο της Αγίας Θεοδώρας- ξεχωρίζει απ' τον κυρίως ναό τόσο με την ποικιλόμορφη στέγη του όσο και με την πλίνθινη διακόσμηση που φέρει η δυτική και βόρεια πλευρά του. Το νάρθηκα καλύπτουν δύο εσωτερικοί κυλινδρικοί θόλοι και ένας τρούλλος, των οποίων οι καταλήξεις στη δυτική πλευρά εμφανίζονται ως τριγωνικά αετώματα.

Ο νότιος παρανάρθηκας αποτελείται από σειρά τοξωτών ανοιγμάτων που στηρίζονται σε πεσσούς, στεγάζεται δε με σταυροθόλια και "ασπίδες" που εξωτερικά εμφανίζονται ως αετώματα. Αντίστοιχος παρανάρθηκας, πολύ μικρότερου όμως μήκους, υπήρχε και στη βόρεια πλευρά. Απ' τις κολώνες που στήριζαν το δυτικό εξωνάρθηκα σώθηκε μόνο μία στη νότια γωνία του που είναι αρκετή όμως για ν' ανασυνθέσουμε φανταστικά την όλη αρχική εικόνα του βοηθητικού αυτού κτίσματος. Η τριμερής στοά του εξωνάρθηκα και των δυο παρανάρθηκων έκρυβε και τις τρεις πλευρές του νάρθηκα και επομένως έκανε περιττή την εξωτερική κεραμοπλαστική διακόσμησή του, μια και αυτή δεν ήταν πια ορατή. για το λόγο αυτό καλύφθηκαν από πολύ παλιά οι τοίχοι του βάθους της στοάς με σοβά και τοιχογραφίες απ' τις οποίες, δυστυχώς, ελάχιστα ίχνη διασώθηκαν.

Η τοιχοποιία και των τριών μερών του ναού είναι σχετικά επιμελημένη με οριζόντιες στρώσεις κανονικών λίθων κατά το πλινθοπερίβλητο σύστημα. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του κυρίως ναού δεν είναι πλούσιος και περιορίζεται στο χώρο των παραθύρων, όπου συναντούμε απλά ή διπλά πλίνθινα τόξα-πλαίσια, οδοντωτές ταινίες και τυφλά πτερύγια στο ανατολικό και δυτικό αέτωμα. Σε αντίθεση με τον κυρίως ναό, ο νάρθηκας παρουσιάζει πλίνθινη διακόσμηση εντυπωσιακή, τόσο για την ποσότητα, όσο -και κυρίως- για την ποικιλία των σχημάτων. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η εξωτερική ομορφιά του μνημείου βρίσκεται όχι τόσο στη διακόσμησή του αλλά κυρίως στην αρχιτεκτονική του ποικιλομορφία και τη χάρη που του δίνει το αρμονικό "δέσιμο" των τριών ανόμοιων μερών του.

Εικάζεται ότι και το πηγάδι στην αυλή του ναού είναι έργο του 13ου αιώνα, όπως επίσης και το παρεκκλήσι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος -λίγα μέτρα ανατολικά του μνημείου- για το οποίο όμως γίνεται εκτενής λόγος στα μεταβυζαντινά μνημεία, επειδή το σωζόμενο σήμερα κτίσμα στο μεγαλύτερο μέρος του είναι μεταβυζαντινή κατασκευή.

Το εσωτερικό του ναού.

Εσωτερικά ο ναός διατηρεί μεγάλο μέρος απ' την παλιά γλυπτή και γραπτή του διακόσμηση. Τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα που φέρουν οι κολώνες των κλιτών είναι του 6ου αιώνα και πάρθηκαν από υστερορωμαϊκό κτίριο, πιθανότατα της αρχαίας Νικόπολης. αυτό το αποδεικνύουν, τόσο η δυσαναλογία τους προς τους λεπτούς κορμούς των κιόνων, όσο και οι έξεργες ανάγλυφες παραστάσεις λαϊκών (δηλαδή χωρίς φωτοστέφανο) στα δύο κιονόκρανα της βόρειας κιονοστοιχίας. Απ' το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο σώθηκαν μόνο δύο κομμάτια τα οποία είναι σήμερα εντοιχισμένα όρθια στη θύρα της Πρόθεσης του νεότερου τέμπλου. Σε σχετικά καλή κατάσταση σώζεται το μαρμάρινο δάπεδο, του οποίου τα πιο αξιόλογα τμήματα είναι ένα ομφάλιο στο κεντρικό κλίτος και η βάση της παλιάς Αγίας Τράπεζας στην κόγχη του ιερού. Το ορθογώνιο ομφάλιο αποτελείται από δύο διακοσμημένα τμήματα (ένα κυκλικό κι ένα ορθογώνιο), κατασκευασμένα με ποικιλόχρωμα κομμάτια μαρμάρων και μικρές ψηφίδες.

Γραπτός διάκοσμος υπάρχει και στα τρία μέρη του ναού -εκτός από μερικές επιφάνειες που έχουν επιχρισθεί- αλλά δε διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, αφού ο ναός για αιώνες λειτουργούσε και εξακολουθεί να λειτουργεί ως ενοριακός. Αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη επιγραφών, καθιστά δύσκολη τη μελέτη αλλά και τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών. Απ' τη μέχρι τώρα έρευνα έχουν βρεθεί δυο τοιχογραφικές στρώσεις στο Ιερό και στο μεσαίο κλίτος του κυρίως ναού, και άλλες δυο στο νάρθηκα οι οποίες όμως δε συμπίπτουν χρονικά, αλλά -κατά το Δ. Γιαννούλη- έγιναν σε τέσσερις φάσεις εικονογράφησης. Τμήματα τοιχογραφιών της α' . φάσης (περί τα μέσα του 13ου αιώνα) συναντούμε στα δύο αετώματα του κεντρικού κλίτους (μορφές προφητών) στην Πρόθεση και στο Διακονικό. Της β' . φάσης (τέλος του 13ου - αρχές 14ου αιώνα) είναι ελάχιστα τμήματα τοιχογραφιών του νάρθηκα - οι υπόλοιπες επιφάνειες έχουν επιχρισθεί ή έχουν επικαλυφθεί απ' το δεύτερο ζωγραφικό στρώμα- καθώς και οι τοιχογραφίες που υπήρχαν στην εξωτερική δυτική πλευρά του ναού και οι οποίες σήμερα δε διακρίνονται απ' τις φθορές που έχουν υποστεί. Στην 3η φάση επιζωγραφήθηκε ο νάρθηκας, και είναι οι τοιχογραφίες που καλύπτουν σήμερα την ανατολική του κυρίως πλευρά και οι οποίες έχουν τη διάταξη εικονοστασίου του τέμπλου. Μια τοιχογραφία φέρει τη χρονολογία 1653 και με βάση αυτή μπορούμε να χρονολογήσουμε όλο το δεύτερο τοιχογραφικό στρώμα του νάρθηκα στο τέλος του 17ου αιώνα. Τέλος, της 4ης φάσης (18ος αιώνας) είναι όλος ο

γραπτός διάκοσμος που καλύπτει σήμερα τους τοίχους του κεντρικού κλίτους και του Ιερού και διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Απ' τα κειμήλια του ναού ενδιαφέρον παρουσιάζει μια φορητή εικόνα κρητικής σχολής του Χριστού ένθρονου με χρονολογία 1653, ένα ευαγγέλιο που φέρει κάλυμμα με θαυμάσια αργυρόχρυση διακόσμηση -έργο του Καλαρρυτιώτη αργυροχρυσόχου του Αλή πασά Αθανασίου Τσιμούρη, του οποίου παρόμοιο έργο υπάρχει στους Καλαρρύτες και χρονολογείται στις αρχές του 19ου αιώνα- δύο ασημένιες με ωραιότατη ανάγλυφη διακόσμηση λάρνακες που περιέχουν τα λείψανα της Αγίας Θεοδώρας (η μικρότερη του 18ου και η μεγάλη του 19ου αιώνα), και φυσικά η μεγάλη αργυροεπένδυτη εικόνα της Αγίας, της οποίας δε γνωρίζουμε ούτε το ζωγράφο ούτε το χρόνο που φιλοτεχνήθηκε -εικάζεται ότι είναι έργο του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα - ενώ η άριστη τέχνης ασημένια επένδυση είναι έργο του Αρτινού αργυροχρυσόχου Κ. Ζάγκλη (1889). Η ζωγραφική της εικόνας - εκτός απ' την περιοχή του προσώπου - έγινε πάνω σε λεπτό στρώμα χρυσού, όπως αποκάλυψε ο καθηγητής κ. Δημήτρης Γιαννούλης όταν αφαίρεσε την ασημένια ανάγλυφη επένδυση για να καθαρίσει τη μεταγενέστερη ζωγραφική επικάλυψη του προσώπου της Αγίας.

Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας.

Αριστερά της νότιας εισόδου του ναού βρίσκεται ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας, ο οποίος αποτελείται από δύο μέρη: το κύριο σώμα, δηλαδή τη σαρκοφάγο, και το πάνω από αυτή κιονοστήρικτο επιστύλιο. Ο τάφος διατηρεί την παλιά του θέση όχι όμως και την αρχική του μορφή. μετασκευάστηκε το 1873 όταν τελέσθηκε η ανακομιδή των λειψάνων της Αγίας, οπότε ο τάφος πήρε τη σημερινή του όψη. Απ' το πρωτόκολλο ανακομιδής μαθαίνουμε ότι κάτω απ' το σημερινό μνήμα υπάρχει πλινθόκτιστος τάφος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε το λείψανο της Αγίας. Για να ανοιχθεί αυτός ο τάφος χρειάστηκε να διαλυθεί το μαρμάρινο εξωτερικό περίβλημά του. Μέσα στο διαλυμένο μνήμα βρέθηκαν σκόρπια σπασμένα μάρμαρα διακοσμημένα, στοιχείο που δείχνει ότι το αρχικό μνημείο καταστράφηκε από κάποιον ιερόσυλο τυμβωρύχο. Έτσι, η σημερινή μορφή του τάφου, είναι η τρίτη στη σειρά, ανασυγκροτήθηκε δε με τη χρήση παλιών κομματιών και τη συμπλήρωσή τους με νέα. Παλιά κομμάτια είναι σίγουρα οι δύο ανάγλυφες πλάκες στις μακρές πλευρές του μνημείου, οι οποίες φέρουν τις εξής διακοσμήσεις: Στην πλάκα που βλέπει προς τον κυρίως ναό -και συγκεκριμένα στο τριγωνικό αέτωμα που επιστέφει ένα δίλοβο άνοιγμα- απεικονίζονται ρόδακες, ανθέμια και δύο αντρωποί δράκοντες. η όλη σύνθεση και η τεχνοτροπία της προδίδουν δυτική επίδραση. Στην άλλη πλάκα που βλέπει προς το νάρθηκα, εικονίζεται η Αγία Θεοδώρα με το γιο της, το μικρό Νικηφόρο, στα δε άκρα παριστάνονται οι δύο Αρχάγγελοι που, όπως γνωρίζουμε, ήταν οι προστάτες των Κομνηνοδουκάδων δεσποτών της Άρτας. Η άποψη ότι οι δύο μορφές απεικονίζουν το βασιλικό ζεύγος, δεν είναι και τόσο λογικοφανής. Κατά τον Ορλάνδο οι συνθέσεις αυτές είναι του 13ου αιώνα, στην περίπτωση δε που απεικονίζεται το βασιλικό ζευγάρι, η γυναικεία φιγούρα έγινε ψηλότερη για να εξαρθεί το ηθικό ανάστημα της Αγίας.

Αυτό λοιπόν είναι το ιερό σκήνωμα, όπου κοιμήθηκε ένδοξα "των βασιλίδων το κλέος και των ασκητριών το αγλάνισμα", η πολιούχος της Άρτας, η Αγία Θεοδώρα, της οποίας η μνήμη τιμάται με πάνδημη λιτανεία και εξαιρετική λαμπρότητα στις 11 Μαρτίου.

Κλείνοντας την περιγραφή του μνημείου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ναός της Αγίας Θεοδώρας αποτελεί ένα απ' τα αξιολογότερα δείγματα της Βυζαντινής τέχνης, ή καλύτερα, αποτελεί άλλη μια έκφραση της αισθητικής αντίληψης στο χώρο της τέχνης, κατά τη δημιουργική περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

(Κείμενα και εικόνες από το βιβλίο του Κων/νου Θ. Γιαννέλου «Τα Βυζαντινά Μνημεία της Άρτας»)